

FÁBIÁN PÁL

Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról (Helyesírás-politikai eszmefuttatás)

Ez az áttekintés a folytatása óhajt lenni az 1996-os anyanyelv-oktatási napokon, július 8-a és 11-e között Egerben elhangzott előadásomnak. Akkor — végighaladva helyesírásunk egész történetén — arra tettem kísérletet, hogy felderítsem, milyen indítékok hatására döntenek a helyesírási ügyekben illetékes testületek (pl. egykoron a királyi kancellária, azután a szerzetesrendek, később az egyházak, majd az Akadémia, a minisztériumok) így vagy amúgy, és miért úgy döntöttek egykoron, ahogy tették. Az ilyen vagy amolyan elhatározásoknak ugyanis mindig megvan a nyelvi, nyelvészeti, továbbá társadalompolitikai oka. Elemzésemet előadásom alkalmával a helyesírási szabályzatnak 1954. évi, tehát 10. kiadásával zártam; most a 11. kiadással, tehát az 1984-es szabályzattal és annak háttérével óhajtok foglalkozni.

Minden szabályzat előbb-utóbb menthetetlenül elavul. Ennek a feltartóztathatatlan folyamatnak három oka van.

Az első és legfontosabb ok: a nyelv. Tessék arra gondolni, hogy a helyesírási szabályzatok példatára milyen viharos sebességgel válik használhatatlanná, hisz alig pár évvel a megjelenése után már nem találjuk meg benne a legkeresettebb, mert friss szavakat. Az 1954-es szabályzatban pl. a *szabad idő* még csak külön van írva, az 1984-esben már van *szabadidő* is; ti. időközben megtörtént a törvényi szabályozás, amely mindenkinek biztosította a *szabadidő*-t. Vagy itt a *hétvége*. A hetvenes években kezdett a *hét vége* szókapcsolat összetétellé válni 'víkend' értelemben. Ezt a jelentésváltozást a helyesírásnak is tükröznie kellett. Ugyanez a folyamat játszódott le az *üdítő ital* — *üdítőital* esetében is. A nyelv tehát túllépett a szabályzaton. És túllépett rajta olyan tekintetben is, hogy 1954-ben én még *televíziót* nem nézhettem, az *úrhajó* sem létezett még, és *számítógép* sem volt. Az új szabályzatba ezeket feltétlenül be kellett tenni, elsúlytalanodott szavakat viszont nyugodtan ki lehetett hagyni.

A másik ok, ami miatt a szabályzat elavul: a nyelvtudomány. A jelöletlen határozós összetételeket csak az 1960-as évek közepén, az akadémiai nyelvtan révén ismerte el szabályos kategóriának a magyar nyelvtanítás; az 1954-es szabályzat a *csigalépcső*-t meg a *hollófeketé*-t még a minőségjelzős összetételek között tárgyalta. Vita volt a bizottságban arról is, hogy birto-

kos személyragokról vagy személyjelekről szóljon-e a szabályzat, mivel ezek ragszerűen viselkednek (paradigmájuk van), de jelfunkciójuk is van (ragok következhetnek utánuk). A helyesírási szabályzat ezt a dilemmát ezzel a formulával oldotta föl: „a birtokos személyragok (-jelek)”; ugyanis a használók jelentős többsége akkor még „rag”-nak tudta őket.

A harmadik elavító ok: a társadalom igényeinek változása. 1954-ben megszűnt az a korábbi gyakorlat, hogy az akadémiai helyesírási szabályzatok csak kis szürke füzetecskék, amelyeket akár zsebre lehet dugni. A háború utáni években a közönség óhaja más lett: a használók a korábbinál jóval bővebb tájékoztatásra vágytak. A bővítés mind a szabályok, mind a szójegyzék tekintetében meg is történt. (A mennyiségi többlet először meg is lepte a közönséget.) 1954 és 1984 között is változtak a közönség elvárásai, ezért pl. a szabályokat jelentősen át kellett rendezni, nem is szólva a szójegyzék felfrissítéséről.

A Magyar Tudományos Akadémia szabályzatai a XX. században szinte szabályos időközökben követték egymást: 1901-ben, 1922-ben és 1954-ben jelent meg új szabályzat (közben mindig csak lenyomatokat adtak ki). Ez a ritmus a 11. kiadás esetében is igazolódott. 1954 után körülbelül húsz évvel később látta a Helyesírási Bizottság elérkezettnek az időt arra, hogy — egyelőre csak önmagának — feltegye a kérdést, nem jött-e el az ideje az 1954-es szabályzat megújításának. A felelet „igen” lett: 1973 tavaszának egyik ülésén a bizottság úgy döntött, hogy megkezdí egy új szabályzat (a 11. kiadás) kidolgozásának munkálatait.

Az új szabályzat kidolgozása egy előkészítő szakaszra és egy kidolgozási szakaszra osztható. Az előkészítés 1973-tól 1979-ig, a kidolgozás pedig 1980-tól 1984-ig tartott. 1984 már a megjelenés éve. A mű egy évvel korábban már készen volt, de a kiadói és a nyomdai munkálatok (szokás szerint) egy kicsit elhúzódtak, úgyhogy a szabályzat csak 1984 őszén jelent meg a kirakatokban.

Az előkészítő munkálatokról két közleményben számoltam be, meglehetősen részletesen (MTud. 1979: 638—46; Nyr. 1982: 27—36). Minthogy ezek az írásaim könnyen hozzáférhetőek, most nem merülök bele a részletekbe, hanem csak a helyesírás-politikai mozzanatokot emelem ki belőlük. Helyesírás-politikán azt a tudatos cselekvéssort értem, amelynek révén az illetékes akadémiai szakbizottság és a fölötte ténykedő akadémiai testületek a magyar helyesírás fejlődését irányítják. A helyesírás ti. „non nascitur, sed fit”, azaz írásunk nem spontán módon alakul, hanem tudatosan formálják valamilyenné. Ezért helyesebb — felfogásom szerint — helyesírás-fejlesztésről, nem pedig helyesírás-fejlődésről beszélni. A helyesírásban semmi nincs — ismétlem — ok nélkül, és nem is volt soha.

Az előkészítő szakasznak a legnagyobb és legfontosabb fegyverténye az új szabályzat tudományos megalapozása volt. Ez a munka egyrészt az 1954-es szabályzattal vitatkozva történt, másrészt a továbbfejlesztésnek azzal a szándékával, hogy amit jobban is meg lehet oldani, azt oldjuk meg úgy.

A 10. kiadás a helyesírás ügyei és gondjai iránt váratlanul nagy érdeklődést támasztott mind a nyelvtudomány művelői, mind a nagyközönség körében. Némi túlzással, de nem alaptalanul lehet az 1954 utáni húsz évet a magyar „helyesírás-tudomány” kialakulási idejének tartani. (Az elnevezés Szántó Jenő bizottsági tagtársunktól származik.) Ennek köszönhető, hogy 1970 táján már minden kérdéskörben friss, igen értékes szakirodalom állt a rendelkezésére azoknak, akik egy-egy „tervtanulmány” írására, azaz valamely kérdéskör feldolgozására vállalkoztak. Ezeket az előterjesztéseket a bizottság sorban megvitatta, utána a szerző átdolgozta őket, s végül többnyire a Magyar Nyelvben, kisebb részben a Magyar Nyelvőrben megjelentek. Ha tehát ma valakinek kedve támad helyesírással foglalkozni, ezekből a közleményekből kell kiindulnia. A bizottsági ülésekről, a vitákról készült jegyzőkönyvek is megvannak: az 1952 és 1954 közötti bizottsági iratokat az Akadémia kéziratára őrzi.

Az előkészítő szakaszban a bizottságnak másik tevékenysége a nagyközönség véleményének a kipuhatolása volt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nincs értelme olyan helyesírási módosítást erőltetni, amelyről eleve tudni lehet, hogy ellenállásba fog ütközni a bevezetése. Ilyen volt pl. az *ly* „eltörlésének” régóta emlegetett ügye. Rendkívül hálás volt ezért a bizottság Pásztor Emil kollégának, aki szakszerű és alapos felmérést végzett az egi főiskolások körében a *j* kontra *ly* ügyében, s az eredményről a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik felolvasó ülésén beszámolt; végeredményként megállapítva azt, hogy a fiatalság (különböző indokok alapján) ragaszkodik az *ly*-hoz. Hasonló, sőt még részletesebb felmérés készült Varga Györgyi érdeméből a *dz-dzs* megítéléséről. Ennek alapján (háromszor nekirugaszkodva) sikerült megállapodni a szabályzatban most található elvekben. A magyar nyelv heti előadásokon is gyakran „teszteltük” a közönséget. Folyamatosan értékeltük a napi sajtóban megjelent helyesírási cikkeket, illetőleg az ezekre érkező reakciókat.

Érdekes dolog derült ki. Nevezetesen az, hogy tüzes reformer voltaképpen nagyon kevés van, ám ezek felettébb aktívak. Ötleteikkel kitartóan bombázzák az államelnököt, az Akadémia elnökét, a napilapok szerkesztőseit stb., s ezzel azt a látszatot keltik, mintha a társadalom egésze követelné a tőlük elképzelt reformot. Ezzel szemben az az igazság, hogy a közönségnek túlnyomó többsége a helyesírás tekintetében nyugalmat és állandóságot

óhajt. Ennek tudatában a bizottság is egyre inkább afelé hajlott, hogy a közönséget meg kell kímélni a nem feltétlenül szükséges módosításoktól.

A helyesírási szabályzat — Deme László szellemes párhuzama szerint — körülbelül az alkotmánynak felel meg. Az alkotmány az az alaptörvény, amelyet a lehető legkevesebbet kell bolygatni; az alkotmány dönti el, hogy valami jó-e vagy rossz; és főleg azt határozza meg, hogy milyen irányban kell haladni. A helyesírás alkotmánya (vagyis a szabályzat) a gyakorlatban egyrészt letranszformáltatik, másrészt feltranszformáltatik.

A „letranszformáláson” értette Deme tanár úr — és nyomában sokan mások, én is — azt, hogy pl. az iskolai oktatás egyes szintjein mennyi elég a helyesírásból, s hogy miképpen kell ezt az anyagot közvetíttetni. Ilyen irányú munka az elmúlt években elég sok készült. Az egyik a Helyesírásunk című iskolai szabályzat és szótár (1978). Ez a redukált szabályzat az általános iskolai szintet célozza meg, de nagyon boldog lennék, ha az egyetemistáim ennek a színvonalán lennének. Igen sokat lehet köszönni a Hernádi Sándor-féle gyakorlókönyvnek, Szende tanár úr műveinek, amelyek a levelező oktatás, az önképzés céljainak szolgálatára készültek. Újabban a szervezett iskolai oktatás, illetőleg a pedagógusképzés számára készülnek segédkönyvek: Cs. Nagy Lajos és Fercsik Erzsébet munkáját tudom említeni, aztán Szabó Ágnes könyvét, Vörös Ferenc gyakorlókönyvét. Nagyon örültem mindegyiknek.

Mit jelent a „feltranszformálás”? A feltranszformálás főképp a szaktudományokat érinti. Azt például, hogy a kémikusoknak kevés az a néhány vegyületnév, amelyet a szabályzati szójegyzék tartalmazhat, őket az egész óriási szakszókincs írásmódja érdekli. A hatvanas évek elején neki is láttak a rendcsinálásnak; teljes sikerrel. De külön szakmai szabályzatot volt célszerű alkotni a földrajzi nevek, a növényrendszertani nevek, az állatrendszertani nevek stb. írásmódjára nézve is (vö. Magyar Nyelvőr 1993: 595—599). Ezeknek a szaktudományi helyesírási szabályzatoknak a kidolgozásába a Helyesírási Bizottság mindig bekapcsolódott. Egyrészt vállalta a szakemberekkel való együtt dolgozást, másrészt igényelte, hogy a bizottság betekinthessen a kéziratokba. Ilyen módon sikerült elérni, hogy a szaknyelvi szabályzatok összhangban vannak egymással is, a központi helyesírási normával is. Feltranszformálás volt korábban a Helyesírási tanácsadó szótár (1961), majd az AkH. 1984. után a Helyesírási kézisótár (1988). Ebbe a sorba illik a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó is (1971). Az előbbiek a művelt nagyközönségnek, az utóbbi pedig a nyomdáknak és a kiadóknak készült.

A szabályzat előkészítésének harmadik fázisa az új szabályrendszer koncepciójának elfogadtatása volt. Az akadémiai rend szerint ugyanis először a Helyesírási Bizottság dolgozza ki a javaslatait. Ezek a Nyelvtudományi Bi-

zottság elé kerülnek szakmai ellenőrzés céljából. A javaslatot ezután a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya vizsgálja meg, s ez terjeszti fel a megfelelőnek talált tervezetet az Akadémia elnökségéhez. A 11. kiadás esetében az elnökség 38/1980. sz. határozatával engedélyezte, hogy új helyesírási szabályzat dolgoztassék ki és jelentessék meg.

Mivel ennek a munkának a történetét Szemere Gyula kollégámmal, a szójegyzék összeállítójával együtt kielégítő részletességgel megírtuk, elegendőnek tartom a közleményünkre való utalást: „A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról” (Magyar Nyelvőr 1984: 385—406). Szükségesnek tartom viszont, hogy egy fontos helyesírás-politikai mozzanatról röviden bár, de nyomtatékkal szóljak.

A magyarság számára létkérdés a magyar nyelv fennmaradásának biztosítása. Ennek érdekében kell gondoskodni a szétszórt nemzetrészek helyesírási gyakorlatának egységéről is. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem külföldi partnerkapcsolatai révén lehetővé tette, hogy a pozsonyi egyetemre Deme Lászlóval, az ungvári egyetemre Papp Ferencsel, az újvidéki egyetemre Szathmári Istvánnal ellátogathassunk, s az ottani magyar tanszékeket tájékoztathassuk terveinkről. Kolozsváron csak egyedül voltam. Mindenhol kipuhattuk, hogy mit szólnának az esetleges változtatáshoz, és kértük őket, hogy kövessék az Akadémiát a jövőben is. Ennek az előzetes tájékoztatásnak is köszönhető, hogy a határon túli magyarság nem szakadt el a központi helyesírási normától.

A 11. kiadás előkészítése idején, majd pedig kidolgozása során mind a Helyesírási Bizottságnak, mind pedig a felsőbb akadémiai fórumoknak abban a kérdésben kellett döntenüik, hogy a „megőrzés” vagy az „újítás” legyen-e a fő jelszó. A hagyományt tiszteletben tartva tökéletesítsük-e meglévő helyesírási rendünket, avagy a reform szót írjuk-e a lobogókra? A Helyesírási Bizottság elvégezvén a szükséges tudományos vizsgálatokat, kipuhatván a közvélemény óhajait és tűrőképességét, nem tudott az újítás, a reformálás mellé állni, hanem a megőrzést, a már kialakult írásszokások megtartását javasolta a Magyar Tudományos Akadémiának. Legfőképpen azért, mert régi és széles körű írásgyakorlatot megbolygatni sohasem szerencsés: a reformok, még ha elvileg, tudományos szempontból ésszerűek is, nagyon visszaüthetnek, mert kikerülhetetlenül zavarokra, sőt helyesírási anarchiára vezethetnek.

Az európai helyesírások reformokra való hajlandóságuk szempontjából két típusba sorolhatók. Az egyik a reformhajlandóságú helyesírások csoportja. Ide azok a helyesírások tartoznak, amelyek követik a nyelvi változásokat (az írásmód tükrözi a szavak kiejtésének módosulásait, a szószerkezetek összetétellé tömbösödését stb.). A másik helyesírástípusra az igen erős kon-

zervativizmus a jellemző (a valamikor rögzített betűsorokhoz való ragaszkodás). — A magyar helyesírás eddigi történelme során jellegét tekintve inkább az első, a változó helyesírások közé tartozott.

A 11. kiadás azért volt különösen jelentős esemény helyesírásunk egész történelmében, mert vele és általa írásgyakorlatunk voltaképpen átlépett a reformhajlandóságú helyesírások közül a hagyományőrző helyesírások közé.

Az 1984-es váltoátállítás után hogyan menjen tovább a magyar helyesírás vonata? Egy szabályzati ciklus — láttuk — húsz-harminc év, tehát az 1984-es szabályzat „szavatossági ideje” 2010 körül jár le. Nem tartom valószínűnek, hogy példának okáért a mai helyesírásra nem kis fáradsággal megtanított számítógépeket és a rájuk épített bonyolult rendszereket előnyös lenne átállítani valami másra. Ha eljön az ideje a 12. kiadás kidolgozásának, én a mából a jövőbe nézve csak csiszolásra látok lehetőséget, reformra nem.